

AMARTYA SEN

Társadalmi kirekesztés: Fogalom, alkalmazás és vizsgálat II.¹

(Social Development Papers No. 1. Office of Environment and Social Development, Asian Development Bank, 2000)

A „társadalmi kirekesztés” fogalma relatíve új, René Lenoir negyedszázaddal ezelőtti írásában fordult elő először, így őt tekintjük a kifejezés szerzőjének. A fogalomnak azonban fontos előzményei vannak a szegénységről és deprivációról szóló diskussziókban és írásokban. Manapság a témának már igen nagy irodalma van, ami gyorsan növekszik.

8. A „kirekesztés” európai eredetű fogalmának univerzális jelentősége és ázsiai alkalmazása

A korábbi fejezetben röviden már említettük, hogy a különböző régiókban a szempontok és az érdeklődés különbözhet. Ez igen fontos kérdés, ha azt vizsgáljuk, hogy milyen jelentősége lehet a kirekesztés irodalmának az Európán kívüli világban, mondjuk Ázsiában. A „társadalmi kirekesztés” modern fogalma magán viseli az európai – elsősorban francia – eredet jeleit. Ez pedig két kérdést vet fel. Egyrészt, hogy az európai eredet, a kulturális sajátosságokkal összefüggésben, akadályozza-e a világ más területein (esetünkben Ázsiában) a kategória használatát? Másrészt, a koncepció európai, különösen pedig francia eredetéhez kapcsolódik-e olyan gondolati hagyomány, mely elősegítené a fogalom tartalmának teljesebb megértését? Továbbá, mivel a társadalmi kirekesztés irodalma az európai országok problémáira keresi a választ,² felvethető a kérdés, hogy lehet-e ennek a koncepciónak bármiféle jelentősége Ázsiában vagy Afrikában.

Először a második kérdéssel foglalkozom. Miközben a francia eredet teljesen véletlenszerűnek gondolható, mégsem lehet teljes mértékben figyelmen kívül hagyni. Franciaország meglehetősen különbözik más országoktól, és a francia kultúra igen sajátos része az európai kultúrának, sajátos esemény- és eszmetörténettel, beleértve ebbe azt is, hogy a francia felvilágosodás és a francia forradalom megváltoztatta annak a világnak

¹ A tanulmány első részét az *Esély* előző számában közzeltük.

² Lásd például többek között: Lenoir 1974; Silver és Wilkinson 1995; da Costa 1997; Gore és Figueiredo 1997; Jarvis és Jenkins 1998; Maxwell 1998.

a természetét, amelyben élünk. Vannak-e különös eszme- és eseménytörténeti összefüggések, melyek fontosak a „társadalmi kirekesztés” kategóriájának megértéséhez?

Egy összefüggés nagy valószínűséggel fontos. A „szabadság, egyenlőség, testvériség” követelése a francia forradalomban (és a tizennyolcadik századi felvilágosodásban) különösen nagy hatást gyakorolt a modern világ intellektuális történetére. Ennek a követelésnek a mai világ fejlődésére gyakorolt hatását többféleképpen magyarázták, és behatóan vizsgálták a különböző követelések közötti kapcsolatokat is.

Amellett érvelnék, hogy a *testvériség* követelése szükségessé teszi az emberi közösségből való „kirekesztés” elkerülését, ugyanúgy, ahogy az *egyenlőség* követelése arra sarkall minket, hogy elköteleződjünk a „szegénység” elleni küzdelem mellett.³

Az egyenlőség különböző személyek lehetőségeinek összehasonlításán alapul, és ha jelen esetben a lehetőségektől való megfosztottságra koncentrálnak, akkor a szegénységnek, különösen a lehetőségektől való megfosztottságként értelmezett szegénységnek az eszméje felé mozdulunk el. Ehhez hasonlóan a testvériség a közösség különböző személyei által élvezett lehetőségek közötti kölcsönös összefüggésen alapul, és ha a kölcsönös kapcsolatok hiányára koncentrálnak, eljutunk a társadalmi kirekesztés gondolatáig. A különböző koncepciók illetően szemlélete azt sugallja, hogy el kell fogadnunk a szegénység és a társadalmi kirekesztés közötti közvetlen kapcsolat gondolatát (ahogy az egyenlőség és a testvériség közötti közvetlen kapcsolatot is), miközben látnunk kell a kettő közötti inkongruenciát (ami az egyenlőség és a testvériség között is van). A relációs gyengeség (*relational failure*⁴), amivel a kirekesztettséget kapcsolatba hoztuk, konstitutív szempontból jelentős megfosztottságnak tekinthető (a „testvériségnek” itt közvetlenül értékelő jelentősége van), és szintén vezethet másfajta megfosztottságokhoz (a testvéri egyenlőség hiánya sok esetben oka a szegénységnek és más egyenlőtlenségeknek). Ezeknek a koncepcióknak a különböző használata az irodalomban nem függetlenek az európai és francia eszmetörténet mélyebb kérdéseitől.

Ennek a tradíciónak a gazdagsága hozzájárul a társadalmi kirekesztés gondolatának jelentőségéhez, de hiba lenne a hivatkozott normákat specifikusan európainak vagy kizárólagosan franciának tekinteni, mintha

³ Korábban kipróbáltam ezt a gondolatmenetet, és egyik előadásomban kutatási kérdéseket vázoltam fel („Társadalmi kirekesztés és szegénység”, mely 1998. április 27-én hangzott el Genfben, az Asian Development Banknak a „Beillesztés és kirekesztés. A társadalmi fejlődés kihívásai Ázsiában és Európában” című szemináriumán). Ugyanezt a kérdést behatóbban elemezte elegáns tanulmányában Jean-Luc Maurer (1998), aki részben az én korábbi előadásomban feltett kérdésekre válaszolt.

⁴ Gondot okozott a fordítás során a különböző „failure” utótagú összetételeknek a magyarázása, ugyanis egy korábbi műben a piaccal kapcsolatban ezt a kifejezést a „kudarc” szóval fordították (*market failure*=piaci kudarc), itt viszont a „kudarc” kifejezés esetenként nagyon magyartalannak tűnik, ezért fordítottuk gyengeségnek, ami viszont meghatározta, hogy akkor is ezzel a szóval kellett fordítanunk a kifejezést, amikor a kudarc is jó lett volna. Mindenesetre szeretnénk az olvasó figyelmét felhívni arra, hogy itt ugyanaz a szó szerepel, ami korábban a „piaci kudarc” kifejezésben, és arra utal, hogy az emberi integritáció különböző forrásai: a piac, a kapcsolatok, a szolgáltatásokra és ellátásokra biztosított jogosultságok mind csődöt mondhatnak egyes állampolgárok, illetve társadalmi csoportok esetében. (A fordító)

nem lehetne semmiféle kapcsolatuk más kultúrák értékeivel. Olyan világban élünk, amelyben a mindennapi életet megalapozó értékek többsége végső formáját és kifejezését a felvilágosodás irodalmában nyerte el. Valójában egyként lehetséges, hogy tudatosítsuk és ünnepeljük azt a különös eszmetörténetet, ami szerepet játszott ezeknek a gondolatoknak a születésében Franciaországban és máshol, és ugyanakkor elfogadjuk ezen értékek univerzális jelentőségének követelését. Valójában sok különböző kultúrában (több ázsiaiában is) megtalálhatjuk az intellektuális elődeit azoknak az értékeknek, melyek a felvilágosodás irodalmában találták meg meghatározó kifejeződésüket, tehát még akkor sem tekinthetjük ezeket az értékeket kizárólag európai vívmánynak, ha a jelenkori életet meghatározó különös formáikat a tizenharmadik századi felvilágosodás tradíciójában lelték meg (amelynek része volt Adam Smith és a „skót felvilágosodás” más jeles képviselői, mint például David Hume).⁵

Az eszmetörténeti megfontolásoknak van következménye harmadik kérdésünk vonatkozásában is, melyben arról érdeklődtünk, hogy tudjuk-e a társadalmi kirekesztés európai kategóriáját használni a más országokban, különösen az ázsiai és afrikai országokban tapasztalható szegénység és depriváció megértésében. Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy a korábbiakkal szemben a mai világ sokkal egységesebb, sokkal inkább azonos az uralkodó eszmék és kérdések, és emiatt meglepő lenne, ha egy európai koncepció csak azért lenne érvénytelen Ázsiában vagy Afrikában, mert Európában született meg.

A társadalmi kirekesztéssel foglalkozó európai irodalom legfontosabb eredménye a lehetőségektől való megfosztottsághoz vezető folyamatok elemzésének gazdagítása. A társadalmi deprivációval foglalkozó irodalom viszont – ahogy Arjan de Haan (1997) helyesen rámutatott – segít a deprivációs multidimenziós természetének megértésében éppúgy, mint a kauzális – gyakran dinamikus – kapcsolatok jelentőségének elemzésében.⁶ Miközben a konstitutív szerep rámutat annak elengedhetetlen szükségességére, hogy a szegénységet multidimenziós jelenségként szemléljük (mely dimenziók némelyikének létrejöttében a társadalmi kirekesztés konstitutív szerepet játszik, míg más dimenziók estében a következmények sokasága – tehát az instrumentális jelentőség – fog minket komolyan érdekelni), a kauzális szemlélet arra kényszerít minket, hogy figyelembe vegyük a lehetőségektől való megfosztottság különböző típusainak kialakulásával és fejlődésével összefüggő folyamatok és változások jelentőségét. A társadalmi elemzést és megértést mindkét típusú elmélet gazdagítja, és a társadalmi kirekesztés gondolata a szegénységnek mind külső, mind pedig belső vizsgálatát gyümölcsöző módon egészíti ki.

Ehhez az általános intellektuális kérdésselvetéshez hozzá kell tennünk azt az empirikus ténytet, hogy a szegénységgel kapcsolatos aktuális problémák jó része azonos a különböző kontinenseken. A munkanélküliség ugyanúgy veszélyezteti az emberi életet Európa országaiban, mint Ázsia

⁵ Lásd ezzel kapcsolatban Sen (1997, 1999a).

⁶ Lásd ezzel kapcsolatban még többek között: Foucauld 1992; Wolf 1994; Gore 1995a, 1995b; Gore és Figueiredo 1995; Rodgers 1995a, 1995b; Silver 1995; Streeten 1997; de Haan és Maxwell 1998a, 1998b; Evans 1998.

és Afrika különböző részein. Nemcsak Európában van menekültprobléma, hanem Ázsiában és Afrikában is. A menekültek státusának, befogadásának és életlehetőségekhez juttatásának kérdéseit ugyanúgy széles körű érdeklődés övezi Ázsiában, Afrikában, mint Európában.

A társadalmi kirekesztés fogalmába beletartozik a „kirekesztések” sok olyan típusa, melyeknek igen nagy jelentőségük van Ázsiában. Egyre bővül azoknak a műveknek a köre, melyek ázsiai országokban (mint amilyen India, Thaiföld, Malajzia, Vietnam és a Fülöp-szigetek) tapasztalható „kirekesztettségeket” vizsgálják.⁷ Ezeknek a kutatásoknak a fókuszában azok a *folymatok* állnak, melyeken keresztül a depriváció történik, folyamatok, „melyeken keresztül – dr. K. F. Jalal (1998) megállapítása szerint – egyének vagy csoportok teljes egészében vagy részben kirekesztődnek a társadalom életében való való teljes részvételből”. Van tehát mit tanulnunk a társadalmi kirekesztésről szóló európai irodalomból, és ez a tanulás bámulatosan gyors Ázsiában is.

Nincs tehát értelme az ázsiai sajátosságokra hivatkozva elutasítanunk (és itt a többes szám első személy használatával saját ázsiai identitásomra utalok) azokat a dolgokat, melyeket a világ más részeiben folyó kutatásokból és elemzésekből tanulhatunk. A szociális értelmezések, ugyanúgy, mint a tudás más készletei, magukba foglalják az adok-kapok momentumát, a gondolatok és a tudás cseréjét. Arra is rá kell mutatnunk ugyanis, hogy Európának is sok tanulnivalója van Ázsiától. Például az alapfokú oktatás társadalmi intézményeinek elosztása, melynek oly hosszú története van Ázsia bizonyos részein, nagy érdeklődésre tarthat számot Európában, hiszen láthatóvá teszi, hogy milyen alapjai vannak az emberi erőforrások vonatkozásában Japán és Kelet-Ázsia gazdasági és társadalmi fejlődésének.⁸ Másrészt a „szociális biztonsági háló” hiánya miatt a gazdasági növekedés lassulása és az életfeltételek romlása valószínűleg jobban sújtja Ázsia és Afrika országait, mint a Nyugat-Európát, ahol az európai „jóléti állam” különböző sajátosságai védelmet nyújtanak az állampolgárok számára. Vannak előnyei a különböző régiók határain átnyúló nagyobb integrált társadalomkutatásnak éppúgy, mint annak, ha a világ különböző régióinak azonos és eltérő problémáit külön-külön elemezzük.

9. Gyakorlati szempontok a változó világban

A társadalmi kirekesztés irodalma két központi kérdést vet fel, melyek közül az egyik ismeretelméleti, a másik pedig gyakorlati értelemben jelentős. Az ismeretelméleti kérdés arra vonatkozik, hogy miképp érthető meg jobban a depriváció és a szegénység különböző jelenségei a viszo-

⁷ Lásd például többek között: Appasamy és mts. 1995; de Haan és Nayak 1995; Do Duc Dinh 1995; Institute for Labour Studies, The Philippines 1995; Lim Teck Ghee 1995; Phongpaichit, Piriyanangasanon és Teerat (1995).

⁸ Már tárgyaltam korábban azt a sajátos fejlesztési stratégiát, mely oly sikeres volt Kelet-Ázsiában (és bizonyos mértékben Dél-kelet-Ázsiában is), lásd: Sen 1999a, 1999b. Ennek a stratégiának az intelligens használata szerintem máig releváns, még a jelenlegi ázsiai pénzügyi és gazdasági krízis kezelésében is.

nyokban rejlő akadályokra koncentrálni. A gyakorlati kihívás túlmegy ezen, és arról szól, hogy a megértésnek milyen gyakorlati politikai konzekvenciái lehetnek. Végül soron az a kérdés, hogy miképp javíthatjuk politikai gyakorlatunkat a társadalmi kirekesztés vizsgálatából eredő nagyobb megértés fényében.

Bár már igyekeztem mindkét kérdésről szót ejteni, mind ez idáig sokkal több szó esett a tanulmányban az ismeretelméleti összefüggésekről, és sokkal kevesebb a gyakorlati megfontolásokról. Szerintem a kiegyensúlyozottnak ez a hiánya a helyzet sajátosságaiból következik, ugyanis a gyakorlati politika bizonyos értelemben az ismeretelméleti vizsgálatától függ. Mindazonáltal az olyasfajta gyakorlati és cselekvésorientált szervezetnek, mint amilyen az Ázsiai Fejlesztési Bank, mindenképpen elsődlegesen a politikát érintő kérdésekre és a gyakorlati összefüggésekre kell koncentrálnia. Ezért szükséges nemcsak összefoglalnunk a tanulmányban már tárgyalt politikai kérdéseket, hanem további kérdéseket is kell tárgyalnunk, melyek különösen az ázsiai kontextusban fontosak.

Mielőtt viszont rátérnék erre a feladatra (a következő négy fejezetben), még két kérdésre röviden ki kell térnem. Először, a világ, amelyben élünk, nem statikus, hanem – gyakran igen gyorsan – változik. Például a „globalizáció” erői az emberek új csoportjai között hoznak létre gazdasági, társadalmi és a kulturális kapcsolatokat. A globalizáció egyszerre veszély (főleg a kereső tevékenység és a megélhetés tradicionális módjaira nézve) és hatalmas lehetőség (különösen a prosperitás és gazdagság új módjainak kialakulása szempontjából). Az embereknek az a képessége, hogy a pozitív lehetőségeket felhasználják, azon múlik, hogy ki vannak-e rekesztve a globalizáció kínálta hatékony lehetőségekből (mint amilyenek a csere új mintái, az új termékek gyártása, az új munkakészségek elsajátítása, a termelés új technikáinak felhasználása, és így tovább). Ha az emberek ki vannak rekesztve ezekből a lehetőségekből – akár a nemzetközi megszorítások miatt, akár a nemzeti vagy helyi felkészültség hiányában –, akkor a globalizáció hatása kirekesztheti az embereket a gazdasági túlélés tradicionális lehetőségeiből, anélkül, hogy ugyanakkor lehetővé tenné a beilleszkedést a kereső tevékenység és megélhetés újabb módjaiba. A globális csere kontextusát figyelembe kell vennünk, amikor a társadalmi kirekesztés irodalma által generált megértés politikai implikációit vesszük szemügyre.

Másodszor, miközben a kirekesztés az egyik út, amely a lehetőségektől való megfosztottsághoz és szegénységhez vezet, ehhez hasonlóan veszélyes az, amit „igazságtalan beillesztésnek” nevezhetünk. A megfosztottság megannyi problémája valójában inkább ered a beillesztés kedvezőtlen feltételeiből és a hátrányos részvételből, semmint a szoros értelemben vett kirekesztettségéből. Például, amikor okkal panaszkodunk a foglalkoztatás „kizsákmányoló” jellemzőiről vagy a társadalmi részvétel mélyen „egyenlőtlen” feltételeiről, a közvetlen fókusz egyáltalában nem a kirekesztettségen van, hanem a beillesztés kedvezőtlen természetén.⁹

⁹ Sen későbbi tanulmányában, melyet az *Esély* korábbi számában közöltünk, részletesen szól erről a problémáról. Lásd: Amartya Sen: Kirekesztés és beillesztés. *Esély*, 2003, 2. sz., 3–14. o. (A fordító)

Anita Kelles-Viitanen (1998) hívta fel a figyelmet erre az alapvető kérdésre.

Figyelembe véve a kirekesztés nyelvezetének alkalmazkodó képességét (amelyről a 4. fejezetben beszéltünk), természetesen kitágíthatjuk a „társadalmi kirekesztés” retorikáját oly módon, hogy magába foglalja az „igazságtalan beillesztést” is. Az így kibővített „kirekesztés” magába foglalná a „kirekesztést az igazságos beillesztésből”, vagy „a beillesztés elfogadható szerveződéséből”. A nyelv hajlékonysága lehetővé teszi a könnyű kiterjesztést. Mindazonáltal nagyon fontos, hogy ne engedjünk a kísértésnek, és ne próbáljunk minden problémát bármi áron egy széles ernyőfogalom alá begyömöszölni, legyen ez esetben szó akár a „társadalmi kirekesztés” fogalmáról. Ha mégis ezt az utat választanánk, akkor legalább tudatában kell lennünk, hogy nem új tudást ajánlunk, hanem egy már régen ismert problémát sorolunk be egy új kategória alá. Mindazok, akik ezt a nyelvi hajlékonyságot megvilágítónak találják, attól tartanak, megérdemlik ezt a fajta megvilágosodást.

Mindazonáltal fontos különbséget tennünk a két probléma természete között: egyrészt amikor valaki *kirekesztődik* (vagy legalábbis *kimarad*) valamely viszonyból, másrészt amikor valaki beillesztődik – sőt esetleg belekényszerül – egy számára mélyen hátrányos viszonyba. Ezek nem azonos problémák, még ha esetleg azonos nyelvi formába tesszük is őket.

Positívabban fogalmazva, okunk van rá, hogy *mindkét* megfosztottságot, az igazságtalan kirekesztésből és az igazságtalan beillesztésből adódót egyaránt teljes mértékben figyelembe vegyünk. Ha a társadalmi kirekesztést a lehetőségektől való megfosztottság szélesebb kontextusában szemléljük, már nem nehéz különbséget tennünk a megfosztottságok különböző fajtái között. Végeredményben az a kérdés, hogy a személy milyen szabadságokkal bír – és ezzel már mindent figyelembe vettünk. Nem lephet meg minket, hogy egy személy megfosztottsága különböző gyökerekből eredhet, és eltérő formákat ölthet – mint amilyen az igazságtalan beillesztés és a kirekesztés. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a problémák természete idővel változhat. Egy elmaradott mezőgazdasági terület röghöz kötött munkása különösen szenvedhet az igazságtalan beillesztéstől (és a szabadság hiányától, hogy máshová menjen), de ugyanez az ember – ha egyszer felszabadult a jobbágyi függés alól – találkozhat a nagyon nehéz és rossz feltételek mellett végzett munka és a kizsákmányolás problémájával, az alternatív foglalkoztatási lehetőségek hiánya és a munkanélküliség általános fenyegetése miatt. A munkanélküliség a társadalmi kirekesztés egyik fő oka, és – mint ebben az esetben látjuk – rákényszeríti az embereket, hogy fogadják el az igazságtalan beillesztést, illetve a kizsákmányolást, hiszen valamiből meg kell élniük. Nem jelent konceptuális nehézséget az emberi szenvedés különböző forrásainak, a röghöz kötött munkán kesztüli igazságtalan beillesztésnek, a jól fizető munkahelyekről való kirekesztettségnak, és ebből következően a kizsákmányoló munkára való rákényszerülésnek az elkülönítése.¹⁰ A világ különböző és változó, de nem nehéz követni a folyamatokat és a különböző

¹⁰ Lásd ezzel kapcsolatban A fejlődés mint szabadság (Development as Freedom) c. tanulmányomat (Sen 1999a).

hatásokat, melyek az emberek megfosztottságának különböző formáihoz vezetnek. Ennek teljesebb megértése fontos, míg az, hogy találjunk egyetlen kifejezést (a „társadalmi kirekesztés” fogalmát vagy egy más fogalmat) mindezek leírására – nem fontos.

10. Politikai kérdések: a társadalmi lehetőségek megosztása

Hogy meghatározzuk a kirekesztés általános irodalmához kapcsolódó politikai kérdéseket – melyeknek kiemelkedő jelentősége van Ázsiában –, elemeznünk kell itt a kirekesztések sajátos ázsiai típusait és azokat a sajátos módokat, ahogy ezek megnyomortítják az emberek életét. Az eltérő problémák kutathatóságának és relevanciájának megfelelő meghatározása sokkal átfogóbb és részletesebb vizsgálatot igényelne, mint amire ebben az esszében képes vagyok, de veszem magamnak a bátorságot, hogy megemlítek néhány lehetséges hipotézist és felvázoljak néhány lehetséges kutatási irányt.

Hogy azonosítsuk a problémákat a további kutatásokhoz és a lehetséges cselekvéshez, néhány megjegyzést kell tennünk az ázsiai gazdasági tapasztalat változó természetére vonatkozóan (beleértve ebbe a globalizáció tapasztalatát és az ázsiai pénzügyi és gazdasági krízis tanulságait), és érdemes kitérnünk arra is, hogy melyek azok a problémák, amiket a szegénység és depriváció tradicionális vizsgálatai elhanyagoltak, a társadalmi kirekesztés perspektíva viszont a figyelem középpontjába állított. A sajátos kontextus vizsgálata és elemzése legalább annyira fontos, mint hogy a társadalmi kirekesztés sokszínű irodalmának eredményeit jól használjuk.

Okunk van feltételezni, hogy alapvető különbség van Ázsiában a gazdasági tapasztalatok két eltérő osztálya között, ami miatt a különböző országokban a társadalmi kirekesztés problémái is meglehetősen különbözőn fognak. Egyrészt vannak országok, melyek a gazdaság jelentős átalakulását érték el, különösen ami az iparosítás színvonalát és az egy főre eső nemzeti jövedelem nagyságát illeti. Természetesen Japán a legkimagaslóbb példája ennek, csodálatra méltó felemelkedésével az alacsony jövedelmű országok közül a világ leggazdagabb országai közé, de sok más kelet- és délkelet-ázsiai ország is figyelemre méltó eredményeket ért el az iparosítás terén, és jelentősen növelte az egy főre eső nemzeti jövedelmét. Másrészt, más országok, különösen Dél- és Nyugat-Ázsiában sokkal kevesebbet értek el ebben a vonatkozásban, pedig nem egy közülük nagyon sokat tett a felemelkedésért. Az osztályozás természetesen meglehetősen elnagyolt, vannak országok, melyeket nem lehet világosan a hanyagul megvont határ egyik vagy másik oldalára utalni. De a szembeállításnak van ismeretelméleti értéke és gyakorlati haszna a politikai elemzésben.

A társadalmi kirekesztés problémái az ázsiai gazdaságok jó részében (főképp Dél- és Nyugat-Ázsiában) tehát valamiképp különböznek azon országokétól, melyek keletebbre terülnek el. Meglátásom szerint a keletebbre fekvő országok sikere annak tudható be, hogy képesek elkerülni a kirekesztés bizonyos típusát – különösen a kirekesztést az alapfokú

oktatásból és az elemi társadalmi lehetőségekből –, ami megmérgezi Dél- és Nyugat-Ázsia gazdaságait. A kelet- és délkelet-ázsiai gazdaságok természetesen szintén küzdenek a kirekesztettség sajátos problémaival (még azok is, amelyek az egy főre eső nemzeti jövedelem tekintetében a legjobb eredményeket érték el), és az ázsiai pénzügyi és gazdasági krízis olyasfajta gyengeségeket hozott felszínre, melyeket korábban nem mértek fel megfelelően (lásd a 11. fejezetet). Meg kell néznünk az eltérő típusú problémákat, de mindenek előtt ki kell emelnünk, hogy alapvető eltérés van a különböző országok között a társadalmi lehetőségek elosztása tekintetében, a keleti országokban a lehetőségek elosztásának olyan formáját valósították meg, amely elősegítette a fejlődést, Dél- és Nyugat-Ázsia országaiiban viszont ezeket eddig még nem honosították meg.

Más alkalommal (lásd: Sen 1999b) igyekeztem amellett érvelni, hogy van egy körülírható filozófia, mely a kelet- és délkelet-ázsiai országok sikerének alapja volt, és még azt is megkockáztathatjuk, hogy körülírjunk egy sajátos „keleti stratégiát”, melyet először Japánban alkalmaztak, és amit más országokban is nagy sikerrel honosítottak meg. Japán betörése az iparosodott és gazdaságilag fejlett világba (ahol korábban csak a nyugati országoknak volt helye), oly biztos alapokon állt és oly erőteljes volt, hogy nem lehetett tudomásul nem venni a gazdasági fejlődés természetére vonatkozó általános tanulságot, ami belőle következett. A „keleti stratégiát” sok kelet- és délkelet-ázsiai országban alkalmazták, és a gazdasági növekedés kiemelkedő eredményeit produkálták az elmúlt évtizedekben. Miközben sok (főleg nyugati) kommentátor semmi többet nem lát ezekben az eredményekben, csak a nemzetközi piac produktivitásába vetett hitének alátámasztását (mintha semmi új nem lenne ebben), a kiterjedtebb elemzés azt mutatja, hogy Japán, valamint Kelet- és Délkelet-Ázsia fejlődési folyamatában több nyilvánvaló újdonsággal találkozunk.

Az egyik ilyen új, központi jelentőségű elem, az elemi oktatásra mint a változás elsődleges motorjára tett hangsúly. A második az alapvető gazdasági jogosultságok hozzáférhetővé tétele a széles tömegek számára (az oktatáson és képzésen, a földreformon és a bankhitel hozzáférhetővé tételén keresztül), ami megszüntette (vagy legalábbis jelentősen csökkentette) a kirekesztettséget a piacgazdaságban való részvétel lehetőségéből. A harmadik elem, hogy a fejlődés választott útján belül tudatosan kombinálták az állami beavatkozást a piacgazdaság felhasználásával, amely lehetőséget az inkább a szabad piacot előnyben részesítő nyugati modellek nem használták ki. Ezek a sikerek annak az alapvető összefüggésnek – inkább implicit, semmint explicit – megértésén alapultak, hogy egy sokféle intézményt magába foglaló környezetben élünk, amelyben annak képessége, hogy segítsünk magunkon és másokon, azoktól a szabadságoktól függ, melyeket élvezünk. Az ebből a szempontból fontos szabadságok listája éppúgy tartalmazza a társadalmi lehetőségeket, mint a piaci feltételeket, az egyéni lehetőségek fejlődését éppúgy, mint a társadalmi szerveződések javítását. A legáltalánosabb szinten ezek a változások radikális ellentettjei a részvétel növekedéséből való társadalmi kirekesztett-

ségnek, ami a világ legnagyobb részén a gazdasági fejlődést akadályozza.¹¹

Sok intézményt magába foglaló világban élünk és cselekszünk. Lehetőségeink és kilátásaink alapvetően attól függenek, hogy milyen intézmények léteznek, hogyan működnek, és mennyire inkluzívak. Az intézmények hozzájárulnak szabadságunkhoz, és szerepük értékelhető is annak fényében, hogy mennyire járulnak hozzá.¹² A különböző kommentátorok más és más intézményekre összpontosítanak (például a piacra, a demokratikus rendszerre, a médiára vagy az elosztási rendszerre), de az igazi lehetőség abban rejlik, hogy valamennyit együtt vegyük szemügyre, vizsgáljuk, mit tudnak és mit nem tudnak tenni más intézményekkel való kombinációikban. A különböző intézményeket ebben az integrált perspektívában kell megvizsgálnunk, így képesek leszünk megérteni az egészhez való hozzájárulásukat, és fel tudjuk mérni beillesztési funkcióikat.

A piaci mechanizmusok természetesen egyként kiváltanak elfogadó és elutasító szenvedélyeket, de a piac nem más, mint alapvető elrendezés, amelyen keresztül az emberek interakcióba lépnek egymással, és kölcsönösen előnyös akciókat hajtanak végre. Így nézve elég nehéz elfogadni, hogy lehet létjogosultsága az olyan kritikának, mely általában elutasítja a piaci mechanizmusokat. A felmerülő problémák tipikusan nem a piac mint olyan létéből, hanem más forrásokból erednek, olyan gondokból, mint például a szisztematikus kirekesztődés a piaci működés folyamatainak használatából és annak eredményeiből; a nem elégséges tulajdon vagy a felkészületlenség arra, hogy a piaci tranzakciókat hatékonyan használni tudják; az üzletemberek hatalma arra, hogy eltitkoljanak információkat; vagy a kereskedelmi, illetve pénzügyi tevékenységek szabályozatlan használatát, ami lehetővé teszi a hatalommal rendelkezők számára az aszimmetrikus előnyök tőkésítését. Ezek a problémák nem a piac visszaszorításával kezelhetők, hanem jobb (igazságosabb, inkluzívabb) működésének elősegítésével. Ez esetben a piacon elérhető előny mélyen összefügg a társadalmi lehetőségek létrehozásával. És pontosan ez az összefüggés az, amelyben a „keleti stratégia” – kezdve Japánnal közel egy évszázaddal ezelőtt – áttörést ért el.

Meglepően gyors sikert értek el a piaci mechanizmusokkal olyan feltevések mellett, melyekben a piac által kínált lehetőségeket sokan használhatták, mert azok nem voltak egy exkluzív elit számára fenntartva. Központi jelentősége volt ebben a folyamatban az alapfokú oktatás mindenre kiterjedő rendszerének, az elemi egészségügyi ellátásnak, a radikális földreformnak, mely utóbbi alapvető forrást biztosított a vidéki gazdaság szegényebb csoportjainak. Mindez megkívánta a megfelelő közpolitikát (az oktatásügyre, az egészségügyi ellátásra, a földreformra, és így tovább vonatkozóan), ami megnyitotta az utat a szélesebb tömegeknek a gazdaságban való részvétele előtt. Még akkor is, amikor a „gazdasági reformra” elsősorban a piac nagyobb mozgásterének biztosítása végett volt szükség, ezek a nem piaci szerveződések gondos és eltökélt közpolitikai akciókat követeltek meg.

11 Lásd ezzel kapcsolatban: Dréze és Sen (1989, 1990, 1995).

12 Lásd ezzel kapcsolatban: Sen 1999a.

TANULMÁNYOK

Nézzük meg Japán tapasztalatait! Még a tizenkilencedik század közepén is, a Meidzsi-restauráció idején Japán már magasabb szinten volt az írástudás tekintetében, mint Európa, pedig Japánban az iparosítás vagy a modern gazdasági fejlődés jelei sem látszottak, ami Európában ekkor már egy évszázados múltra tekinthetett vissza. A produktív humán kapacitások fejlesztésére tett hangsúly erőteljesebbé vált a japán fejlődés korai periódusában, a Meidzsi-érában (1868–1911). Például 1906–1911 között a városok és falvak költségvetésének 43 százalékát az oktatásra fordították Japán minden részén.¹³ Már 1906-ból vannak bizonyítékaink (a sorozási összeírások), hogy még az elzárt vidéki településeken is alig akadt a potenciális besorozottak között analfabéta. 1913-ra, bár Japán még mindig gazdasági szempontból fejletlen volt, egyike lett a világ legnagyobb könyvtermelőinek – sokkal több könyvet nyomtattak, mint Nagy-Britanniában (ami akkor a világ vezető kapitalista gazdasága volt), és kétszer annyit, mint az Egyesült Államokban.¹⁴ Tehát a mindenki számára elérhető alapfokú oktatás és az emberi erőforrás-fejlesztés elsődlegessége nagyon korán jelent meg Japánban, és bár ma is központi jelentőségű, de fontos megjegyeznünk, hogy ezt a helyét már egy évszázada őrzi, és nem költenek többet az oktatásra azóta sem, hogy Japán gazdagabbá vált.¹⁵ Ugyanezt a prioritást különböző mértékben megtalálhatjuk Kelet- és Délkelet-Ázsia-szerte, bár kibontakozása gyakran meglehetősen bizonytalan és lassú volt. A Koreai Köztársaság, Szingapúr, Thaiföld, Taipei, Kína és a korábbi városállam, Hongkong, ugyanúgy, mint a régió más gazdaságai (különösen fontos ebből a szempontból a Kínai Népköztársaság) kitűnően használták ezt a megközelítést.

Az úgynevezett „kelet-ázsiai csoda” nagymértékben a humán erőforrás fejlesztésére összpontosító „keleti stratégia” következménye volt. Ezzel szemben az analfabetizmus továbbélése Ázsia sok részén nagy jelentőségű tényezője a társadalmi kirekesztésnek és gazdasági megfosztottségnek, ami egyszerre bír konstitutív jelentőséggel és instrumentális konzekvenciákkal. A lakosság nagy részének az oktatásból való kirekesztettsége súlyosan veszélyezteti ugyanezen csoportok lehetőségét, hogy az elemi szabadságokkal élhessenek, és ráadásul ez a kirekesztés ahhoz is hozzájárul, hogy néhány régióban a gazdasági növekedésben a lakosoknak sokkal kisebb hányada képes részt venni (ilyenek a dél- és nyugat-ázsiai országok, szemben a kelet-ázsiaiakkal).¹⁶ A társadalmi lehetőségek más korlátai – mint amilyenek a földreform elmaradása és a kis összegű hitel elérhetetlensége – hasonló módon kirekesztő hatásúak.

13 Lásd: Gluck 1985, 166. o.

14 Lásd: Gluck 1985, 12. és 172. o.

15 Lásd: Ishi 1995, továbbá idézett adatait.

16 Lásd ezzel kapcsolatban: Dréze és Sen 1989, 1995; UNDP 1990, 1997, 1998; Birdsall és Sabot 1993a, 1993b; Világbank 1993, 1997; Fishlow és mts. 1994; Ázsiai Fejlesztési Bank 1997; sok más mellett.

11. Politikai kérdések: az ázsiai krízis és a protektív biztonság

Az elemzés előző részében lehetőségem volt értékelni Kelet- és Délkelet-Ázsia eredményeit, és leírtam, hogy mit tanulhat a humán erőforrások nem kirekesztő fejlesztésének sikeres felhasználásából Ázsia többi része (valójában az egész világ). Mindazonáltal a régió tapasztalatainak nem mindegyike ilyen pozitív és sikeres, és a problémák egy része nyilvánvalóan közrejátszik Ázsia jelenlegi pénzügyi és gazdasági válságának kialakulásában.

Hasznos lehet, ha annak általános elismerésével kezdjük, hogy elmúltak a megkérdőjelezhetetlen siker napjai, amikor minden csak fölfelé ment, és semmi sem lefelé. Bár Ázsia nagy része a krízis beköszönte óta eltelt két évben már előrehaladt a kilábalás útján, a sérthetetlenség illúziója ezt a tapasztalatot nem élte túl. Nincs többé alapja a sérthetetlenségbe vetett hitnek. Krízis bekövetkezhet, és be is következik, még a legtöretlenebbül növekvő gazdaságokban is, és nincs alapja a feltételezésnek, hogy a végtelenségig töretlenül folytatódhat a gazdasági fejlődés, ahogy azt az ázsiai országok biztosra vették.

Ez teszi teljes mértékben kötelezővé, hogy a *közösségi biztonságot* (shared security) ezen országokban a fejlődés központi alkotóelemének tekintsék. Bár a fejlődést gyakran az átlagos növekedés hosszú távú trendjével és az emelkedő tendenciák erősségével mérik, ez a „trend-orientált szemlélet” kihagy egy, a fejlődés szempontjából valóban központi tényezőt, nevezetesen a bármikor bekövetkezhető „hanyatlás” kockázatával szembeni védelmet. Ez szükségessé teszi, hogy a kirekesztés és beillesztés kérdését némiképp eltérő módon vegyük szemügyre, és a dolgok rosszra fordulása idején is vizsgáljuk a hanyatlás kockázatának specifikus kontextusát, továbbá a szociális biztonság szerveződéseinek megoszlását.

Az igazság az, hogy a társadalom különböző csoportjai boldogan gyarapodnak, amíg a gyors gazdasági fejlődés tart, és ekkor úgy tűnik, a különböző osztályok és rétegek érdekei egybeesnek. Ha viszont beköszönt a krízis, akkor a különböző csoportok teljességgel eltérő helyzetbe kerülhetnek. Lehetünk egységben mindaddig, míg egyre fölfelé megyünk, de ha hanyatlunk, akkor ezt nem egyformán tesszük. A különböző osztályok és rétegek érdekeinek harmóniájába vetett hit azonnal illúzióknak bizonyulhat, mielőtt a dolgok elkezdenek rosszra fordulni és összeomlani.

Vegyük például a krízist Indonéziában vagy Thaiföldön, és még korábban a Koreai Köztársaságban. Nem butaság megkérdezni (tekintettel a trend-orientált szemlélet dominanciájára a gazdasági elemzésekben), hogy miért olyan nagy katasztrófa mondjuk a nemzeti termék 5–10 százalékos csökkenése egy évben, amikor a kérdéses ország 5–10 százalékos növekedést mutatott az *elmúlt évtizedek minden egyes évében*. Ha az aggregált mutatókat szemléljük, ez egyáltalában nem katasztrófális helyzet. Mindazonáltal, ha ez az 5–10 százalékos csökkenés nem egyenlően oszlik meg a népességben belül, és vannak olyanok, akik teljes egészében kizá-

TANULMÁNYOK

ródnak a gazdaságnak azon szegmenséből, amely túléli a krízist, akkor a kirekesztődött népességnek nagyon kis jövedelme marad (és ebből a szempontból nincs jelentősége a teljes növekedési teljesítménynek, amit ez az ország a múltban elért).

Ennek következtében a „protektív biztonság” megoszlása fontos instrumentális szabadság, és a nem kirekesztő szociális háló integráns része magának a fejlődésnek. Meg kell itt jegyeznünk, hogy még a „fenntartható fejlődés” felettébb megvilágító erejű irodalma is gyakran figyelmen kívül hagyja aényt, hogy amire az embereknek a biztonságérzetükhöz szükségük van, az nem a fejlődés *általános* fenntarthatósága, hanem a garantált szociális védelem, főleg amikor helyzetük különbözővé válik, és bizonyos csoportok tönkremennek, míg mások kisebb kellemetlenségekkel megússzák.

Valójában a biztonság vonatkozásában teljesen másképp kell gondolkodnunk a méltányosságról és a gazdasági egyenlőtlenségről, mint ahogy ezeket a kérdéseket a hosszú távú növekedés szempontjából a fejlődési irodalomban rendszerint kezelik. Messze túl kell mennünk a „növekedés és méltányosság” retorikáján, amit oly gyakran látunk a fejlődési irodalomban, és nem kevésbé a kelet- és délkelet-ázsiai gazdaságok sikereinek magyarázatában. Ez az irodalom természetesen gondolatgazdag és gyakorlati szempontból fontos, továbbá különösen alkalmas arra, hogy elemezze a hagyományos tömeges szegénység megszüntetésének nagy – de *különböző* – problémáját. Ezzel szemben a hirtelen elnyomorodás esetének teljesen eltérő természete lehet, és teljességgel különbözhetnek az okai a hagyományos depriváció és az endemikus szegénység okaitól. Például széles körben ismert a tény, hogy a Koreai Köztársaságban a gazdasági növekedés relatíve egyenlősítő jövedelemelosztás mellett ment végbe.¹⁷ Ez azonban nem jelentett garanciát arra, hogy a jövedelmeket a krízis idején is igazságosan osztják el.¹⁸ Például a Koreai Köztársaságnak a krízis beköszöntének idején nem volt sem szociális hálója, sem kompenzációs védelmet nyújtó gyors reagálású rendszere. Az újonnan létrejött egyenlőtlenségek és a kirekesztettek elnyomorodása együttesen létezhetett a „növekedés és méltányosság” korábbi kiemelkedő tényeivel. Az eltérő problémák különböző elemzéseket és magyarázatot követelnek meg, és ez vonatkozik a társadalmi kirekesztés széles kategóriájába tartozó nagyon különböző problémákra is.

17 Lásd ezzel kapcsolatban: Persson és Tabellini 1994; Alesina és Rodrik 1994; Fishlow és mts. 1994; Dréze és Sen 1995.

18 Jong-il You (1998) rámutatott, hogy ezekben az országokban (köztük a Koreai Köztársaságban) „az egyenlőtlenség alacsony szintjének és a haszon nagy mértékű megosztásának együttes jelenléte a vagyon szokatlanul egyenlő megoszlásának tudható be.” Ebben az eredményben fontos a társadalmi lehetőségek széles körű elosztása (beleértve ebbe a földreformot, az emberi tőke széles körű fejlesztését az oktatási rendszeren keresztül, és más hatásokat, melyek csökkentették a társadalmi vagyonból való részesedés egyenlőtlenségét). De ez nem biztosította a krízis idején a szociális védelem iránti elkötelezettséget.

12. Politikai kérdések: demokrácia és politikai részvétel

Mindeddig nem szóltam a politikai részvételről és a demokratikus jogokból való kirekesztés kérdéséről. Hogyan kapcsolódik a demokrácia kérdése a depriváció, a biztonság és a krízis problémájához, amit az előző fejezetben tárgyaltunk? Természetesen mondhatjuk, hogy a politikai részvételről való kirekesztés már önmagában is depriváció, és az alapvető politikai szabadságokból, illetve állampolgári jogokból való kizártság elnyomorítja az életünket. A japán miniszterelnök, Keizo Obuchi gondolatgazdag „nyitó beszédében”, amellyel „intellektuális dialógust kezdett Ázsia holnapjának felépítéséről”, ékesszólóan hangsúlyozta annak szükségességét, hogy a biztonság kérdését szélesebb perspektívából vegyük szemügyre:

„Legmélyebb meggyőződésem, hogy az emberi lényeknek képeseknek kell lenniük alkotó életet folytatni egzisztenciális félelmektől mentesen és megőrizve emberi méltóságukat. Miközben a kifejezés: »emberi biztonság« meglehetősen új keletű, de úgy látom, ez kulcsfogalom a túlélésünket, mindennapi életünket és az emberi lények méltóságát veszélyeztető fenyegetések átfogó felmérésében és a legyőzésükért vívott harcban.”¹⁹

Nem ésszerűtlen az emberi lények szempontjából – a „társas állatok” szempontjából, akik vagyunk – értékelni a politikai részvételt és a nem korlátozott társadalmi cselekvést. Értékeink informált és szabad *alakítása* megkívánja a kommunikáció és a viták nyitottságát, a politikai szabadság és az állampolgári jogok szintén központi jelentőségűek lehetnek ebben a folyamatban. Továbbá szükségünk van szólásszabadságra és a demokratikus választás lehetőségére, hogy kifejezzük értékeinket és hatékonyan követeljük ezek figyelembevételét. A kormányzás folyamatából és a politikai részvételről való kirekesztés valóban az emberi élet elnyomorodása, és ebből a szempontból mindegy, hogy az egy főre jutó jövedelem mekkora.

De a politikai folyamatokban való részvétel és az ezekben való beillesztés alapvető szerepén túl ebben a kontextusban vizsgálnunk kell ugyanezek instrumentális szerepét is. Ez lényegi összefüggésben van a biztonság kérdésével. Emiatt van szükség a politikai ösztönzésre, amely hatni tud a kormányokra, a hivatalban lévő emberekre és csoportokra. A hatalmon lévőknek oda kell figyelniük arra, amit az emberek akarnak, ha hallani szeretnék kritikai észrevételeiket, és meg szeretnék nyerni a szavazataikat. Így azután nem meglepő, hogy egyetlen éhínség sem történt független országokban, ahol demokratikusan megválasztott kormány és relatíve szabad sajtó volt.²⁰ Amikor a dolgok szokványosan jól és zökkenőmentesen folynak, a demokrácia védő szerepe általában nem vész el reménytelenül. Ha viszont a dolgok valamiért nem mennek, akkor ez könnyen bekövetkezhet. Ilyenkor a demokratikus kormányzás biztosította politikai ösztönzés nagy gyakorlati jelentőségre tesz szert.

¹⁹ Obuchi 1999, 18–19. o.

²⁰ Lásd ezzel kapcsolatban: Sen 1984, továbbá Dréze és Sen 1989.

TANULMÁNYOK

Sok gazdasági technokrata javasolja a gazdasági ösztönzés használatát (amit a piaci rendszer biztosít), miközben elhanyagolják a politikai ösztönzést (amit a demokratikus rendszer garantálhat). Mindazonáltal a gazdasági ösztönzők, bármilyen fontosak, nem helyettesíthetik a politikai ösztönzőket, és a politikai ösztönzés hiánya által teremtett lyukat nem lehet betölteni a gazdasági indítékokkal való manipulációkkal. Kelet- és Délkelet-Ázsia egyik fő problémája manapság a demokratikus szabadságjogok korlátozása.

Két kérdést különösen fontos itt átgondolnunk: a „protektív biztonság” és az „ellenőrizhetőség garanciáinak” a kérdését. Vegyük először a protektív biztonság kérdését. Amikor a pénzügyi krízis ebben a régióban általános gazdasági recesszióhoz vezetett, a demokrácia protektív ereje a régió egyes országaiban nagyon hiányzott (hasonló módon ahhoz, ahogy az éhínség megelőzéséhez szükség van erre a demokratikus országokban). Az újonnan elszegényedett csoportok hangját nem hallották meg. A bizonytalan helyzetben lévőknek Indonéziában vagy a Koreai Köztársaságban talán nem állt túlzottan érdekében a demokrácia fejlődése, amikor a dolgok jól mentek. De amikor a nem egyformán megosztó krízis kialakult, ez a hiány politikai némaságra kárhoztatta őket. A széles tömegek számára elérhető demokratikus jogok protektív szerepe fájdalmasan hiányzott, amikor arra a legnagyobb szükség volt. Nem meglepő, hogy a demokrácia pontosan a krízis idején vált központi kérdéssé, amikor a gazdasági értelemben elszegényedettek erőteljesen érezték a politikai hang szükségességét. Valóban, a Koreai Köztársaság komolyan előrehaladt ebből a szempontból, és Indonéziában is elindultak a változások, de az inkluzív demokratikus jogok kérdése máshol is központi helyet kapott a politikai vitákban Ázsiában (beleértve ebbe a Fülöp-szigeteket és Thaiföldet is).

A demokrácia hiányának, valamint a jelenlegi pénzügyi és gazdasági válságnak az összefüggésében a másik fontos kérdés az ellenőrizhetőséget érinti. Ezeknek a gazdaságoknak egy részében (mint amilyen a Koreai Köztársaság és Indonézia) a pénzügyi krízis szorosan összekapcsolódott az üzleti világ ellenőrizhetetlenségével, különösen pedig a pénzügyi és üzleti szerveződések felülvizsgálatában való közösségi részvétel hiányával. A közösségi és inkluzív demokratikus fórum hiánya döntő jelentőségű ebben a kudarcban. Csak a demokratikus folyamat biztosíthatta volna a lehetőséget, hogy szembeszálljanak a kiváltságos családok és csoportok hatalmával, ami nagy különbséget jelentett volna.

A demokratikus jogok és a politikai részvétel közösségi lehetőségei természetesen más összefüggésekben is fontosak lehetnek. Például Indiában, Bangladesben és Pakisztánban ezeknek a jogoknak a követelése megjelent a nemek egyenjogúságát és a társadalom alsó szegmensében élők számára igazságot követelő mozgalmak repertoárjában. Ahogy korábban írtam róla, a kirekesztés különböző típusai kapcsolódhatnak egymáshoz, és a beillesztés előrehaladása az egyik területen segítheti az inkluzivitás fejlődését más területeken is. Ezt az összefüggést mélyebben kell vizsgálni, de fontos megjegyeznünk, hogy még a gazdasági szempontból sikeres kelet- és délkelet-ázsiai régióban is, ahol a demokratikus és állampolgári jogok kérdésében annyi szkeptikus véleményt hallhat-

tunk a közelmúltban, egyre inkább felismerik a politikai beillesztés és részvétel szükségességét.

13. Politikai kérdések: a kirekesztések különbözősége

Mivel ez a tanulmány kezd rendkívül hosszú lenni, csak röviden fogok tárgyalni néhány más kérdést, amit még szeretnék meghatározni. Különösen fontos felismernünk azokat a különböző módokat, ahogy a különböző társadalmi kirekesztések deprivációt vagy szegénységet okozhatnak. Íme néhány példa:

Egyenlőtlenség és relációs szegénység. Adam Smith úttörő elemzése, amelyben leírta, hogy a kapcsolati szegénység miképp okozza a lehetőségektől való abszolút megfosztást, legalább annyira érvényes ma Ázsiában, mint volt az akkori Britanniában vagy Franciaországban. Ez a fajta konstitutív értelemben releváns depriváció a fogyasztás új kultúrájához is kapcsolódik, amely gyakran a gazdagabb országokban jellemző fogyasztási nivó hatására vagy azt utánozva jön létre a szegény országokban. Ez manapság sokkal nagyobb gyakorisággal jön létre, mint a Smith által ismert meglehetősen elszigetelt gazdaságok esetében. A szegényebb országokban a közösségi életben való részvételt, úgy tűnik, sokkal drágábbá tették a versengő fogyasztási stílusok.²¹

A relativista szemlélet jelentősége tovább növekedett, amikor néhány ember hirtelen elszegényedett a korábbi növekedési folyamatok megfordulása miatt, ahogy a pénzügyi és gazdasági krízis idején történt Kelet- és Délkelet-Ázsiában (ahogy az előző fejezetekben már írtunk róla). A abszolút szegénység problémája még élesebbé válik, amikor a recesszióval párhuzamosan az egyenlőtlenségek növekednek.²² Ha figyelembe vesszük a Smith szegénységelemzésében leírt relációs kérdést, akkor a szegénység növekedése egy további – és kiegészítőleges – formát vesz fel, melynek konstitutív jelentősége van a kirekesztési folyamatban.

Kirekesztés a munkaerőpiacon. A munkaerőpiacon való részvétel jogának megtagadása az egyik módja annak, ahogy az embereket manapság rabságban tartják. A röghöz kötött munka elleni harc manapság nagy jelentőségű sok fejlődő országban, a résztvevők pedig nagyon hasonló jelszavakat használnak, mint amilyeneket az amerikai polgárháborúból már ismerhetünk. A piacra való belépés szabadsága önmagában is jelentősen hozzájárulhat a fejlődéshez, függetlenül attól, hogy a piaci mechanizmusok elősegítik vagy nem segítik elő a gazdasági növekedést és az iparosítást. Karl Marx (aki nem sorolható a kapitalizmus eltökélt hívei közé) dicsérte a kapitalizmust, és az amerikai polgárháborút (A tőkében) „a jelenkori történelem egyik legjelentősebb eseményének”²³ nevezte, mert szabaddá tette a munkaszerződést szemben a rabszolgasággal és a mun-

21 Ezt a kérdést tárgyalta többek között Crocker és mts. 1997 és UNDP 1998.

22 Atinc és Walter (1998) becslése szerint az egyenlőtlenség 10 százalékos növekedése a jövedelmi szegénység előfordulási gyakoriságának oldalán több mint kétszeres növekedést jelentett (az össznépeség 7 százalékaról 15 százalékra) az általa vizsgált országok (Indonézia, Thaiföld, Malajzia és a Fülöp-szigetek) esetében.

23 Marx 1887, X. fejezet, 3. rész, 240. o.

kaerőpiacról való másfajta kirekesztéssel. A munkaerőpiacon való részvétel szabadságának alapvető szerepe van a társadalom életében, és egy-szerre bír konstitutív és instrumentális jelentőséggel.²⁴

Kirekesztés a hitelpiacról. A hitelhez való hozzájutás lehetőségének a szegényebb emberekre való kiterjesztését szintén szemlélhetjük a társadalmi kirekesztés instrumentális vizsgálatának fényében.²⁵ Ezt a kérdést már szintén tárgyaltam a korábbi fejezetekben.

A nemekkel kapcsolatos kirekesztés és egyenlőtlenség. A férfiak és nők közötti egyenlőtlenség fennmaradása Ázsiában élesebb probléma, mint a világ más kontinensein. Ez még a mortalitási ráták nemek szerinti megoszlásában is tetten érhető. Ázsiában a legmagasabb a „hiányzó nők” aránya a világon.²⁶ Empirikus bizonyítékok vannak arra, hogy a nők érdekeinek elhanyagolása szorosan összekapcsolódik kirekesztettségükkel a foglalkoztatási lehetőségekből, az elemi oktatásból és a földtulajdonlás lehetőségéből.²⁷ Ezek a kirekesztettségek így nagy instrumentális jelentőséggel bírnak.

De vannak más – konstitutív és instrumentális jelentőséggel egyként bíró – problémák is, melyek szorosan kapcsolódnak ehhez a kérdéshez. Nemzetközi összehasonlításokból kiolvasható (lásd például Caldwell és mts. 1989; Birdsall 1993), és egy nagy ország, India (lásd: Murthi és mts. 1995) kerületei közötti összehasonlító vizsgálat is azt mutatta, hogy a nők iskoláztatási és munkavállalási lehetőségei kiemelkedő hatással vannak nemcsak a mortalitási rátában megnyilvánuló hátrány enyhítésében, hanem a születésszám csökkentésében is. Ezeknek az eredményeknek az elemzése és a termékenység csökkenésére vonatkozó adatok azt sugallják, hogy ezen hatások eredményeképpen növekszik a fiatal nők beleszólása a családon belüli döntésekbe, mivel 1. a fiatal nők szenvedik a legtöbbet a folyamatos terhességtől, szüléstől és gyermekneveléstől; 2. az iskoláztatás, a független jövedelem és a társadalmi státus tendenciaszerűen növeli a fiatal nők döntéshozási hatalmát a családon belül (erre vonatkozóan lásd: Sen 1990; Dréze és Sen 1995). Mivel a nemek közötti nagyobb egyenlőség a családi ügyekben és a nők családi döntésekből való kirekesztésének enyhülése közvetlen jelentőséggel bír (amellett, hogy ezek a változások hozzájárulnak a termékenység csökkenéséhez), joggal érvelhetünk amellett, hogy a lányok iskoláztatása és a nők munkavállalási lehetőségei konstitutív szempontból jelentős társadalmi változásokat indukálhatnak a családon belül (megakadályozva a nők igazságtalan kirekesztését azokból az ügyekből, melyek őket a leginkább érdeklik).

Természetesen nagy problémát jelent a gyermekek iskoláztatásának elhanyagolása Ázsia sok részén (ahogy korábban szintén írtuk). De emellett különösen súlyos a lányok iskoláztatásának elhanyagolása. Ez a probléma passzív hiányt jelent, de Ázsia sok részén (például Afganisztánban) ma is létezik a lányok *aktív kirekesztése* az iskoláztatásból.

24 Ezzel a kérdéssel is foglalkozom legutóbbi monográfiámban (Sen 1999a).

25 Lásd erről Yunus 1998.

26 Lásd erről: Sen 1992; Bardhan és Klasen 1997.

27 Erről lásd: Boserup 1970; Sen 1984, 1985, 1990; Dréze és Sen 1989, 1995; Tinker 1990; Beneria 1992; Agarwal 1994; Murthi, Dréze és Guio 1995; Brardhan és Klasen 1997.

Egészségügyi ellátás. A lakosság nagy csoportjainak kirekesztése az állami egészségügyi szolgáltatásból bőséges figyelmet kapott az utóbbi években sok ázsiai országban, ahol ez központi probléma.²⁸ Több szerző javasolta ehhez hozzáadni a nemzetközi kirekesztést, ami a modern egészségügyi ellátás elérhetetlenségét jelenti a szegényebb régiókban, gyakran egyszerűen amiatt, mert magasak a modern medicina költségei (például az AIDS-betegek orvosi kezelése).²⁹

Élelmiszerpiac és szegénység. Meglehetősen ellentmondásos helyzetet mutat az a tény, hogy néhány országban, ahol bár nincs megfigyelhető élelmiszerhiány, mégis a népesség jelentős csoportjai alultápláltak. Ezek az emberek passzívan kirekesztődnek abból a lehetőségből, hogy kielégítetlen szükségletüket hatékony követeléssé formálják az élelmiszerpiacon, mivel nem rendelkeznek vásárlóerővel. Ez a helyzet különböző gazdasági hátrányok következtében alakult ki, melyeknek némelyike közvetlenebbül kapcsolódik a kirekesztés relációs perspektívájához, mint mások (ahogy a 4. fejezetben tárgyaltuk).

A gyermekek alultápláltságának szintje igen magas Indiában és általában Dél-Ázsiában, annak ellenére, hogy ezek az országok önellátók az élelmiszertermelés vonatkozásában, és nincs jelentős kielégítetlen szükséglet az élelmiszerpiacon. Érdekes, hogy miközben a Szaharán túli Afrikát helytállóan nem tekintik önellátónak az élelmiszertermelés vonatkozásában, míg Indiát annak tekintik, az alultápláltság előfordulása Indiában sokkal nagyobb, mint a Szaharán túli Afrikában. Az életkornak megfelelő súlytól való elmaradást vizsgálva Afrikában az alultáplált gyermekek aránya 20 és 40 százalék között van, miközben az alultáplált indiai gyermekek aránya 40 és 60 százalék között van (Svedberg 1998). Az indiai gyerekek fele, úgy tűnik, krónikusan alultáplált, annak ellenére, hogy nincs „élelmiszerhiány”. Jól mutatja ez a helyzet az indiai élelmiszergazdaság természetét.

Ezeket a példákat illusztratív céllal válogattam, és nem pusztán a benünk megnyilvánuló depriváció súlyossága vezetett kiválasztásukkor, hanem igyekeztem bemutatni a kirekesztettségek különböző típusait.

14. Záró megjegyzések

Bár a társadalmi kirekesztés koncepciója mögött megbúvó eszme nem radikálisan új, a téma növekvő irodalma segít gazdagítani a szegénység és a depriváció bizonyos aspektusainak kauzális megértését és empirikus elemzését. Kirekesztettnek lenni azokból a közösségi lehetőségekből vagy segélyekből, amelyekkel mások rendelkeznek, bizonyosan olyan hátrány, ami elnyomorítja az életet (1. fejezet). A szegénység egyetlen koncepciója sem lehet kielégítő, amennyiben nem vet számot azokkal a hátrányokkal, amelyek abból fakadnak, ha valaki ki van rekesztve a többiek által élvezett lehetőségekből.

Ebben a tanulmányban igyekeztem kritikai elemzés tárgyává tenni a

28 Lásd Behrman és Deolalikar 1988; Dréze és Sen 1995; Berlinguer 1996; sok más mellett.
29 Erről: Chen 1998; Walt 1998; Yach és Bettcher 1998.

társadalmi kirekesztés gondolatát, különösen a szegénység és depriváció kontextusában. Ebből a szempontból nagy jelentősége van annak, hogy milyen elképzeléseket vallunk a szegénységről. Ha (ahogy ez a helyzet a depriváció és fejletlenség tradicionális elemzéseinek nagy részében) a szegénységet csak a jövedelemhiány kérdésének tekintjük, akkor a társadalmi kirekesztés fogalmának a szegénységen belüli tárgyalása kibővíti a szegénységelemzés területét. Mindazonáltal, ha a szegénységet az alapvető lehetőségektől való megfosztottságként konceptualizáljuk, akkor a kategória terjedelme egyáltalában nem bővül a társadalmi kirekesztés fogalmának bevezetésével, viszont a kutatási terület gazdagodik egy hasznos vizsgálati fókusszal. Tanulmányomban a társadalmi kirekesztést ez utóbbi, szélesebb – a szegénységet a lehetőségektől való megfosztottságként szemlélő – összefüggésben vizsgáltam. Ez a konceptuális összekapcsolás egyszerre biztosított a társadalmi kirekesztés fogalmának szilárdabb elméleti megalapozást és segített minket a megközelítés gyakorlati felhasználásának kiterjesztésében (2. és 3. fejezet).

A szegénységelemzés érvelésem szerint jelentős hasznot húzhat a társadalmi kirekesztés megközelítésből. Ebből a szempontból egyként lényeges, hogy a társadalmi kirekesztés kategóriája erőteljesen rámutat a depriváció multidimenziós természetére, és hogy fókusza a kapcsolati folyamatokon van (3. fejezet). El kell különítenünk az ilyen típusú szubsztantív hozzájárulásokat a pusztán nyelvi változtatástól, amikor pusztán annyi történik, hogy a társadalmi kirekesztés irodalmában a régi dolgokat új címkével látják el (4. fejezet). Miközben a retorikának megvan a maga saját jelentősége és ereje, magam a korábbi – lényegibb – hozadékokat állítottam az elemzés középpontjába.

A társadalmi kirekesztés perspektívája széles és inkluzív, de nem szükségszerűen van híján a koherenciának és meggyőző erőnek, ha kellő intellektuális szigorral alkalmazzuk. Szükségesnek látszik két központi jelentőségű disztinkció bevezetése 1. a kirekesztés konstitutív és instrumentális jelentősége között (5. fejezet); valamint 2. az aktív és passzív kirekesztés között (6. fejezet). A különböző kategóriák, amelyeket konceptuálisan és empirikus szempontból egyaránt vizsgáltam, az esetek meglehetősen eltérő típusait foglalják magukba, bár lehetnek közöttük átfedések is. Bár a depriváció *relációs* gyökerei különböző módon vannak jelen az egyes esetekben, a különbözőségek nem kevésbé fontosak, mint a hasonlóságok (7–13. fejezet).

Amit különösen fontos vizsgálni, az a kapcsolat az egyének és családok közötti interakciók különböző szféráiban megjelenő kirekesztések között, bemutatva az átfedéseket és a kauzális kapcsolatokat is. Sok illusztrációval igyekeztünk megvilágítani a társadalmi, gazdasági és politikai elemzések típusait, melyeket használhatunk, miközben a „társadalmi kirekesztés perspektíváját” alkalmazzuk a deprivációk különböző fajtáinak vizsgálatában (10–13. fejezet). E megközelítés alkalmazása hasznosnak bizonyult az Ázsia különböző részeiben (például egyrészt Kelet- és Délkelet-Ázsiában, másrészt Dél- és Kelet-Ázsiában) megjelenő gazdasági tapasztalatok közötti eltérések értelmezésében is. A kirekesztés mintái eltérőek, és sok tanulságot meríthetünk az Ázsia különböző gazdaságaiban megjelenő tapasztalatokból is (10. fejezet). A jelen ázsiai pénz-

ügyi és gazdasági válság vizsgálata segítette megvilágítani, hogy a különböző típusú társadalmi kirekesztések milyen szerepet játszottak egyrészt a krízis genezisében, másrészt olyan problémaként, amelyek a krízis következményeként sújtják az állampolgárokat (11. és 12. fejezet). Az Ázsia különböző gazdaságaiban eltérő módokon működő gazdasági, társadalmi és politikai kirekesztéseket illető további disztinkciókat tárgyaltunk a 12. és 13. fejezetben.

A társadalmi kirekesztés perspektíváját inkább tovább erősíti – semmint hogy versengene vele – a szegénységet lehetőségektől való megfosztásként bemutató érvrendszer. Elemzésem szerint a kategória megfontolt használatával sokat nyerhetünk, ha a társadalmi kirekesztés perspektíváját az alapvető lehetőségektől való megfosztás elemzésében és az így nyert diagnózisból következő politikai problémák analízisében alkalmazzuk. A koncepció nyilvánvaló európai eredete sem korlátozza felhasználhatóságát a világ más részeiben (így Ázsiában) tapasztalható jelenségek vizsgálatában (8. fejezet).

Ahelyett, hogy a társadalmi kirekesztés gondolatát vadonatúj koncepciónak próbálnánk látni, miközben nyilvánvalóan nem az, célszerűbbnek tűnik, ha valemelyest sepcifikusabb perspektívából mérjük fel az alapgondolatot, mely figyelmünket sajátos összefüggésekre fókuszálja, és mely hozzájárul a depriváció kapcsolati aspektusainak megértéséhez. A társadalmi kirekesztés koncepció használata ugyanakkor nem szolgálhat arra, hogy megakadályozza a deprivációk más fajtáinak további vizsgálatát (beleértve ebbe a *hátrányos beillesztést* is), amelyek esetleg jobban kutathatók az elemzés tradicionálisabb módjaival (9. fejezet). A társadalmi kirekesztés elméletének beillesztése a lehetőségektől való megfosztás koncepció tágabb perspektívájába különösen hatékonyá tette az elemzést (2–3. és 9–13. fejezet). Ennek során inkább azt kerestük, hogy a társadalmi kirekesztés perspektívája mit ad hozzá a depriváció irodalmához, semmint hogy a kategória használatából származó veszteségeket listáztuk volna. Ez utóbbinak nem sok értelme lenne. A lehetőségektől való megfosztás általános és a társadalmi kirekesztés sajátos vizsgálata közben arra is rámutattunk, hogy az általunk vizsgált világ maga is változik, és gyakran igen gyorsan. A kutatások gazdagsága és sokoldalúsága azon múlik, hogy megfelelően számot vetünk-e a jelenkori változás erőivel, melyek a globalizációból és más okokból erednek (9–10. fejezet).

A valódi kérdés nem az, hogy kell-e a „társadalmi kirekesztés” fogalmát tudományos eredményként ünnepelni, hanem hogy azoknak az embereknek, akik a gyakorlati kutatásokat végzik és érdekeltek a közpolitika meghatározásában, van-e okuk odafigyelni azokra vonatkozásokra, melyekre a koncepció a figyelmet irányítja. A válasz szerintem igenlő, azon kétségek ellenére, amelyeket a társadalmi kirekesztés meglehetősen rendezetlen és fegyelmezetlen irodalma gyakran kivált.

A kétségeknek megvan az a jó hatása, hogy felhívják a figyelmünket a kritikai szigor szükségességére. De fontos tudatosítanunk és aláhúznunk a társadalmi kirekesztés perspektívájának jelentőségét. Ez a jelentőség nem koncepcionális újdonságából ered – valójában a kategória a legjobban a szabadságok és lehetőségek arisztotelianus vonatkoztatási keretében mutatható be. De ebben a vonatkoztatási keretben és megfelelő

TANULMÁNYOK

kritikai vizsgálattal a társadalmi kirekesztésre helyezett fókusz alapvetően segítheti a szegénység és depriváció kauzális és konstitutív elemzését. A társadalmi kirekesztés perspektíva így egyszerre kínál hasznos tudásokat a diagnózis felállításához és a politikai lépések megtervezéséhez.

Fordította: Kozma Judit

Irodalom

- Agarwal, Bina. (1994): *A Field of One's Own: Gender and Land Rights in South Asia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Alesina, Alberto, and Dani, Rodrik. (1994): Distributive Politics and Economic Growth. *Quarterly Journal of Economics* 108.
- Appasamy, Paul, S. Guhan, R. Hema, Manabi Majumdar, and A. Vaidyanathan. (1995): Social Exclusion in Respect of Basic Needs in India. In *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*, edited by Gerry Rodgers, Charles Gore, and Jose Figueiredo. Geneva: International Institute for Labour Studies.
- Asian Development Bank. (1997): *Emerging Asia.- Changes and Challenges*. Manila: Asian Development Bank.
- Atinc, Tamar Manuelyan, and Michael Walter. (1998): *East Asia's Social Model after the Crisis*. Washington DC: World Bank.
- Bardhan, Kalpana, and Stefan Klasen. (1999): Women in Emerging Asia. *Asian Development Review* (Forthcoming).
- Behrman, Jere R., and Ani B. Deolalikar. (1988): Health and Nutrition. In *Handbook of Development Economics*, edited by Hollis Chenery and T. N. Srinivasan. Amsterdam: North-Holland.
- Beneria, O., ed. (1992): *Women and Development: The Sexual Division of Labour in Rural Societies*. New York: Praeger.
- Berlinguer, Giovanni, and Volnei Garrafa. (1996): *La Merce Finale*. Milano: Baldini & Castoldi.
- Birdsall, Nancy. (1993): Social Development Is Economic Development. Policy Research Working Paper 1123. Washington DC: World Bank.
- Birdsall, Nancy and Richard H. Sabot. (1993a): Virtuous Circles: Human Capital, Growth and Equity in East Asia. Washington DC: World Bank. (Mimeograph)
- Birdsall, Nancy and Richard H. Sabot, eds. (1993b): *Opportunity Forgone.- Education, Growth and Inequality in Brazil*. Washington DC: World Bank.
- Boserup, Ester (1970): *Women's Role in Economic Development*. London: Earthscan Publications.
- Caldwell, J. C., R. H. Reddy, and P. Caldwell. (1989): *The Causer of Demographic Change*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Chen, Lincoln. (1998): Globalization: Health Equity or Social Exclusion? Keynote address at the Conference of the International Health Policy Association, Perugia, Italy, 23 September 1998.
- da Costa, Alfred Bruto. (1997): Social Exclusion and the New Poor: Trends and Policy Initiatives in Western Europe. In *Social Exclusion and Anti-Poverty Policy*, edited by Charles Gore and Jose B. Figueiredo. Geneva: International Institute of Labour Studies.
- Crocker, David. (1992): Functioning and Capability: The Foundations of Sen's and Nussbaum's Development Ethic. *Political Theory* 20.
- de Haan, Arjan and Simon Maxwell, eds. (1998a): Poverty and Social Exclusion in North and South. *IDS Bulletin* 29 (1). (January).

- de Haan, Arjan and Simon Maxwell, (1998b): Editorial: Poverty and Social Exclusion in North and South. In de Haan and Maxwell 1998a.
- de Haan, Arjan and Pulin Nayak. (1995): Social Exclusion and South Asia. Discussion Paper 77. Geneva: International Institute of Labour Studies.
- Do Duc Dinh. (1995): The Social Impact of Economic Reconstruction in Vietnam. A Selected Review Discussion Paper 81. Geneva: International Institute of Labour Studies.
- Dowler, Elizabeth. (1998): Food Poverty and Food Policy. In *Poverty and Social Exclusion in North and South*, edited by Arjan de Haan and Simon Maxwell. *IDS Bulletin* 29 (1). January).
- Dréze, Jean, and Amartya Sen. (1989): *Hunger and Public Action*. Oxford: Clarendon Press.
- Dréze, Jean, and Amartya Sen. (1995): *India. Economic Development and Social Opportunity*. Delhi: Oxford University Press.
- Dréze, Jean and Amartya Sen, eds. (1990): *The Political Economy of Hunger*. Oxford: Clarendon Press.
- Evans, Martin (1998): Behind the Rhetoric: The Institutional Basis of Social Exclusion and Poverty. In: Poverty and Social Exclusion in North and South. Ed. Arjan de Haan and Simon Maxwell. *IDS Bulletin* 29 (1), január.
- Fishlow, Albert, C. Gwin, S. Haggard, D. Rodrik, and S. Wade. (1994): *Miracle or Design? Lessons from the East Asian Experience*. Washington DC: Overseas Development Council.
- Foucauld, J.-B. de. (1992): Exclusion, inégalités et justice sociale. *Espirit* 182 (June). Geneva: International Labour Organisation.
- Gluck, Carol. 1985. *Japan's Modern Myths: Ideology in the Late Meiji Period*. Princeton: Princeton University Press.
- Gore, Charles. (1995a): (with J. B. Figueiredo and G. Rodgers). Introduction: Markets, Citizenship and Social Exclusion. In *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*, edited by Gerry Rodgers, Charles Gore, and Jose Figueiredo. Geneva: International Institute for Labour Studies.
- Gore, Charles. (1995b): Social Exclusion and Social Change: Insights in the African Literature. In *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*, edited by Gerry Rodgers, Charles Gore, and Jose Figueiredo. Geneva: International Institute for Labour Studies.
- Gore, Charles and Jose B. Figueiredo, eds. (1997): *Social Exclusion and Anti-Poverty Policy*. Geneva: International Institute of Labour Studies.
- Institute for Labor Studies, Philippines. (1995): Social Exclusion in the Philippines. Discussion Paper 79. Geneva: International Institute of Labour Studies.
- Ishi, Hiromitsu. (1995): Trends in the Allocation of Public Expenditure in Light of Human Resource Development – Overview in Japan. Manila: Asian Development Bank. (Mimeograph)
- Jarvis, Sarah, and Stephen P. Jenkins. (1998): Low Income Dynamics in 1990s Britain. In *Poverty and Social Exclusion in North and South*, edited by Arjan de Haan and Simon Maxwell. *IDS Bulletin* 29 (1). (January).
- Kelles-Viitanen, Anita. (1998): Discussant's Commentary, Asian Development Bank Seminar on Inclusion or Exclusion: Social Development Challenger for Asia and Europe, Geneva, 27 April.
- Lenoir, René. (1974/1989) *Les Exclus: Un Français sur Dix*. Paris: Éditions du Seuil.
- Lim Teck Ghee. (1995): Social Integration in Malaysia: A Review of Literature and Empirical Material. Discussion Paper 82. Geneva: International Institute of Labour Studies.
- Marx, Karl. (1887): *The Capital*, vol. I. London: Soynschein.
- Maurer, Jean-Luc. (1998): Tentative Brainstorming for an Advancement of the Debate.

TANULMÁNYOK

- Asian Development Bank Seminar on Inclusion or Exclusion: Social Development Challenges for Asia and Europe, Geneva, 27 April.
- Maxwell, Simon. (1998): Comparisons, Convergence and Connections: Development Studies in North and South. In *Poverty and Social Exclusion in North and South*, edited by Arjan de Haan and Simon Maxwell. *IDS Bulletin* 29 (1). January).
- Murthi, Mamta, Anne-Catherine Guio, and Jean Dréze. (1995): Mortality, Fertility and Gender Bias in India: A District-Level Analysis. *Population and Development Review* 21.
- Obuchi, Keizo. (1999): Opening Remarks. In *The Asian Crisis and Human Security*. Tokyo: Japan Center for International Exchange.
- Persson, Torsten and Guido Tabellini. (1994): Is Inequality Harmful to Growth? Theory and Evidence. *American Economic Review* 84.
- Phongpaichit, Pasuk, Sungsidh Piriyarangsanan, and Nualnoi Teerat. (1995): Patterns and Processes of Social Exclusion in Thailand. In *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*, edited by Gerry Rodgers, Charles Gore, and Jose Figueiredo. Geneva: International Institute for Labour Studies.
- Rodgers, Gerry (1995a): What is Special about a Social Exclusion Approach. In *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*, edited by Gerry Rodgers, Charles Gore, and Jose Figueiredo. Geneva: International Institute for Labour Studies.
- Rodgers, Gerry. (1995b): Design of Policy against Exclusion. In *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*, edited by Gerry Rodgers, Charles Gore, and Jose Figueiredo. Geneva: International Institute for Labour Studies.
- Sen, Amartya (1984): *Resources, Values and Development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Sen, Amartya (1985): *Commodities and Capabilities*. Amsterdam: North-Holland.
- Sen, Amartya (1990): Gender and Cooperative Conflict. In *Persistent Deprivations*, edited by Irene Tinker. New York: Oxford University Press.
- Sen, Amartya (1990): Gender and Cooperative Conflict. In *Persistent Deprivations*, edited by Irene Tinker. New York: Oxford University Press.
- Sen, Amartya (1992): Missing Women. *British Medical Journal* 304, March.
- Sen, Amartya (1997): *Human Rights and Asian Values: Sixteenth Morgenthau Memorial Lecture on Ethics and Foreign Policy*. New York: Carnegie Council on Ethics and International Affairs. Also published, in a slightly shortened form, in *The New Republic*, July 1997.
- Sen, Amartya (1998): Social Exclusion and Poverty. ADB Seminar on „Inclusion or Exclusion: Social Development Challenges for Asia and Europe“ Geneva, 27 April 1998.
- Sen, Amartya (1999a): *Development as Freedom*. New York: Knopf, and Oxford: Oxford University Press.
- Sen, Amartya. (1999b): Beyond the Crisis: Development Strategies in Asia. Second Asia and Pacific Lecture, at the Conference on the Second Intellectual Dialogue on Building Asia's Tomorrow: Promoting Sustainable Development and Human Security, Singapore, 12 July
- Silver, Hilary. (1995): Reconceptualizing Social Disadvantage: Three Paradigms of Social Exclusion. In *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*, edited by Gerry Rodgers, Charles Gore, and Jose Figueiredo. Geneva: International Institute for Labour Studies.
- Silver, Hilary and Frank Wilkinson. (1995): Policies to Combat Social Exclusion: A French-British Comparison. In *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*, edited by Gerry Rodgers, Charles Gore, and Jose Figueiredo. Geneva: International Institute for Labour Studies.
- Streeten, Paul: (1997): Some Reflections on Social Exclusion. In *Social Exclusion and*

Szö: Társadalmi kirekesztés: Fogalom, alkalmazás és vizsgálat II.

- Anti-Poverty Policy*, edited by Charles Gore and Jose B. Figueiredo. Geneva: International Institute of Labour Studies.
- Svedberg, Peter. (1998): *Poverty and Undernutrition: Theory and Measurement*. Oxford: Clarendon Press. (Forthcoming).
- Svedberg, Peter. (1998): *Poverty and Undernutrition: Theory and Measurement*. Oxford: Clarendon Press.
- Tinker, Irene, ed. (1990): *Persistent Deprivations*. New York: Oxford University Press.
- UNDP (1998): *Human Development Report 1998*. New York: Oxford University Press.
- Walker, A., and C. Walker, eds. (1997): *Britain Divided.~ The Growth of Social Exclusion in the 1980s and 1990s*. London: Child Poverty Action Group.
- Walt, Gill (1998): *Globalization of International Health*. *Lancet*, 351: 437.
- Wolfe, Marshall. (1994): Some Paradoxes of Social Exclusion. *Discussion Paper 63*. Geneva: International Institute of Labour Studies.
- World Bank. (1993): *The East Asian Miracle*. Oxford: Oxford University Press.
- World Bank. (1997): *Everyone Miracle: Revisiting Poverty and Inequality in East Asia*. Washington DC: International Bank for Reconstruction and Development.
- Yach, Derek; and Douglas Bettcher. (1998): The Globalization of Public Health: I. Threats and Opportunities. *American Journal of Public Health* 88: 735-738.
- You, Jong-il. (1998): Income Distribution and Growth in East Asia. *Journal of Development Studies* 34.
- Yunus, Mohammad. (1998): Statement. Asian Development Bank Seminar on Inclusion or Exclusion: Social Development Challenger for Asia and Europe, Geneva, 27 April.